

Pohľad slovenskej verejnosti na životné prostredie a environmentálne problémy

J. Klocoková, M. Tížik: Public Opinions on the Environment and Environmental Issues in Slovakia. Život. Prostr., Vol. 43, No. 3, p. 157 – 163, 2009.

Drawing on data from the international representative surveys European Value Studies 1991, 1999, 2008 and selected Eurobarometer surveys, the article presents attitudes and opinions of citizens of Slovakia towards the environment, environmental problems and their solutions, and the issue of responsibility for the protection of nature. It shows that respondents associate the notion of environment mostly with protecting nature and green and pleasant landscapes. Considerably fewer respondents from Slovakia than average Europeans associate the environment with climate change and pollution in towns. However, these phenomena together with natural disasters represent environmental issues of the greatest concern in Slovakia. Citizens of Slovakia, as other Europeans, seem to strongly support the idea of sustainable development. Respondents in Slovakia tend to see environmental protection as a joint responsibility of industrial polluters and individuals, and think that the government should allocate more money to the protection of environment. The majority of respondents also believe that they can play a role in protecting the environment. The data shows, however, that they do not participate as members or volunteers in environmental protection organisations. On the other hand, environmental protection organisations are the most trustworthy sources of information concerning environment in Slovakia.

Problematika životného prostredia sa vo verejných a politických diskusiách výrazne objavuje už od 60., najmä však od 70. r. 20. storočia. O dekádu neskôr sa problémy pretavili aj do výraznejšieho environmentálneho aktivizmu. Na Slovensku sa tento záujem prejavoval podobne, hoci s niekoľkoročným oneskorením. Vo svetovej sociologickej teórii a výskume má v súčasnosti problematika vzťahu ľudských spoločností a životného prostredia svoje pevné miesto. Postupne sa environmentálne témy stali súčasťou medzinárodných výskumných projektov, napríklad Svetového a Európskeho výskumu hodnôt (*World Values Study – WVS* a *European Values Study – EVS*), Medzinárodného programu sociálnych výskumov (*International Social Survey Programme – ISSP*), či celoeurópskych prieskumov verejnej mienky *Eurobarometer*. Tým, že sa aj Slovensko zapojilo do niektorých medzinárodných výskumov, podarilo sa, aj napriek marginálnosti environmentálnych tém v slovenských spoločenských vedách, zachytiť niektoré javy a porovnať ich v medzinárodnom kontexte. Žiaľ, z dôvodu podfinancovania akademických reprezentatívnych

výskumov na Slovensku sa nepodarilo realizovať v r. 2000 modul medzinárodného výskumu ISSP, ktorý bol zameraný špecificky na tému životného prostredia (je však nádej, že sa podarí realizovať ďalšie kolo v r. 2010, ak z dôvodu ekonomickej krízy nebudú obmedzené plánované finančné zdroje). Tematicky sa empirické výskumy orientujú prevažne na tri okruhy:

- environmentálne postoje, správanie a ochota angažovať sa,
- charakter, aktivity a vplyv environmentálneho hnutia a „zelených“ politických strán,
- environmentálna politika, jej formovanie, aktéri, nástroje a efekty.

V tomto príspevku sa budeme opierať predovšetkým o výsledky reprezentatívnych výskumov verejnej mienky Eurobarometer z r. 2004 a 2007 a Výskumu európskych hodnôt z r. 1991, 1999 a 2008 (<http://sasd.sav.sk>). To znamená, že môžeme predstaviť len zúžený výber tém a analyzovať len otázky z prvého menovaného okruhu. Predstavíme najmä názory, environmentálne postoje, správanie a ochotu

angažovať sa vo veciach životného prostredia občanov Slovenska. Okrem toho sa pokúsime porovnať situáciu na Slovensku s inými krajinami Európskej únie (ďalej EÚ).

Strach zo zamorenej prírody

Celoeurópsky výskum Eurobarometer venovaný životnému prostrediu realizovaný v r. 2007 (http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_295_en.pdf) sa zamerlal na 4 okruhy otázok:

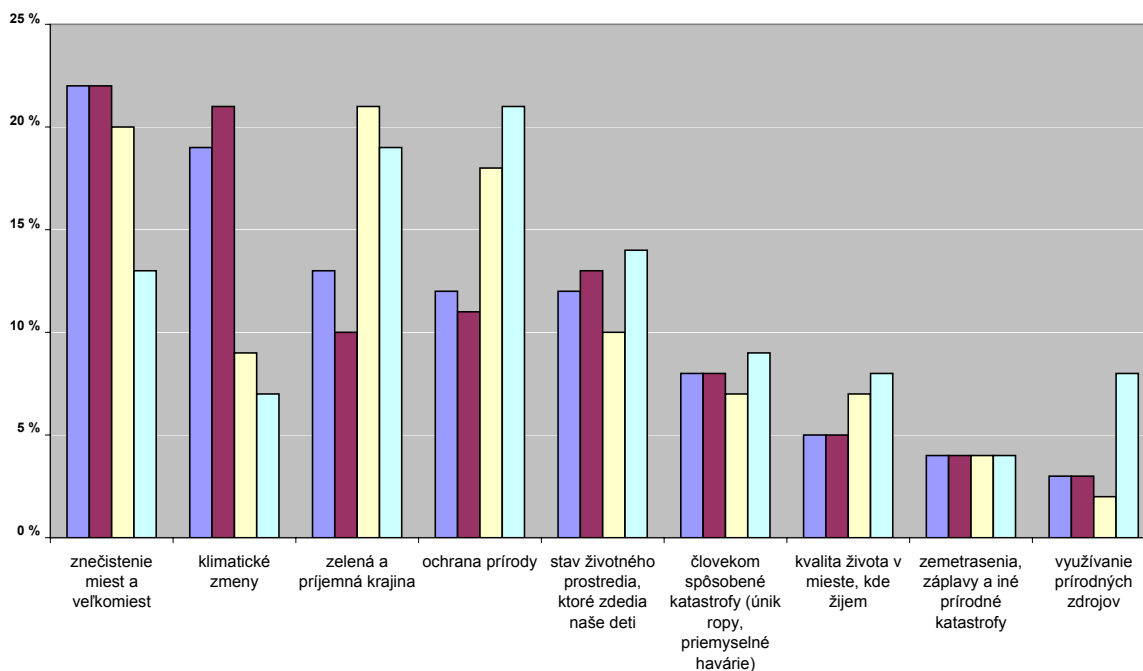
- predstavy občanov EÚ o životnom prostredí a vnímanie rizík,
- environmentálne správanie,
- názory na environmentálnu politiku (prijímanie idey udržateľného rozvoja, preferované opatrenia, podpora spoločnej európskej environmentálnej politiky),
- informovanosť o životnom prostredí.

Mnohé z výsledkov možno porovnať so zisteniami podobne zameraného prieskumu z r. 2004 (http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_217_en.pdf). Čo si občania EÚ najčastejšie spájajú s pojmom životné prostredie, zisťoval prieskum prostredníctvom otázky, v ktorej na výber ponúkol osem položiek. Na obr. 1 môžeme porovnať rozloženie preferencií jednotlivých

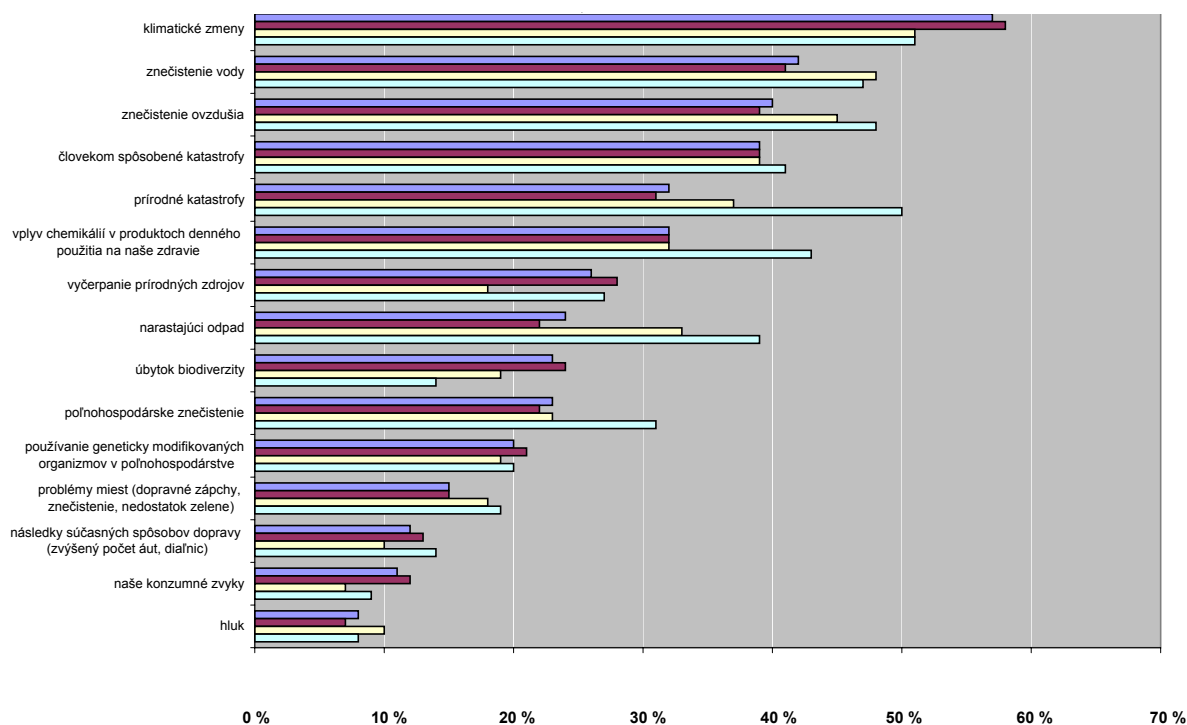
asociácií občanov SR s priemerom EÚ ako celku, ako aj s priemerom nových členských krajín a starých členských krajín.

Rozloženie odpovedí v súbore občanov celej EÚ ukazuje, že dve hlavné predstavy spájané so životným prostredím sa viažu na súčasné environmentálne problémy – pre približne pätinu respondentov sa životné prostredie asocjuje so znečistením miest, druhým problémom boli klimatické zmeny. Všeobecne rozšírené vnímanie environmentálnych problémov, ako problémov produkovaných industrializáciou, vedie čoraz viac ľudí k vnímaniu životného prostredia ako hybridnej prírody – čiže podľa Becka (2004) – *industriálne integrovanej a zamorenej prírody*. Nie je to však obraz prírody chápaný jednotne v celej EÚ. V prípade nových členských krajín respondenti výrazne častejšie uvádzali ako hlavnú asociáciu zelenú a príjemnú krajinu a ochranu prírody. Osobitne to platí pre respondentov zo Slovenska, ktorí najčastejšie volili položku ochrana prírody (v rovnakom počte ako respondenti z ČR) a pozitívnu asociáciu zelená a príjemná krajina (opäť to bola druhá najčastejšia voľba aj v ČR). Je zaujímavé, že poradie štyroch najčastejšie spomínaných asociácií so životným prostredím zostalo v r. 2007 v prípade slovenských respondentov totožné s poradím zaznamenaným v prieskume realizovanom v r. 2004.

Obr. 1. Predstavy spájané so životným prostredím: 1. stĺpec – EÚ; 2. stĺpec – 15 starých členov EÚ; 3. stĺpec – 12 nových členov EÚ; 4. stĺpec – Slovenská republika.

Zdroj: Eurobarometer 295/EB68.2/2007

Obr. 2. Závažnosť environmentálnych problémov: 1. stĺpec – EÚ, 2. stĺpec – 15 starých členov EÚ; 3. stĺpec – 12 nových členov EÚ; 4. stĺpec – Slovenská republika

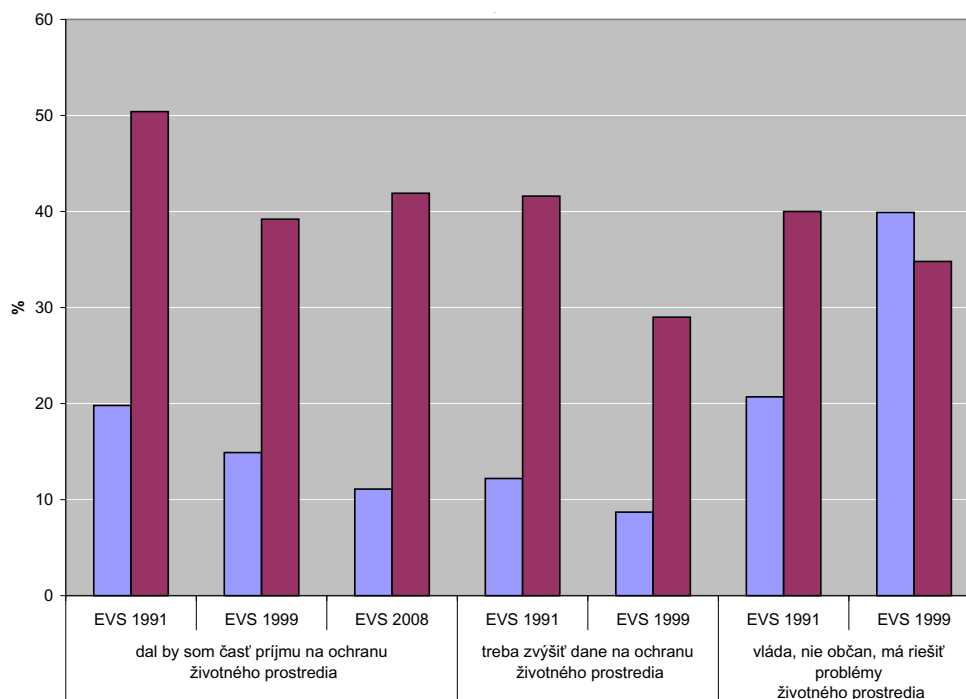
Zdroj: Eurobarometer 295/EB68.2/2007

To, že environmentálne problémy, ako znečisťovanie miest a klimatické zmeny nepredstavujú najčastejšie asociácie so životným prostredím respondentov na Slovensku, neznamená, že by v nich v porovnaní s respondentmi z iných krajín vyvolávali menšie obavy. Ktoré environmentálne problémy považujú slovenskí respondenti – v porovnaní s priemerom celej EÚ, a jednotlivými časťami EÚ za najzávažnejšie, vidieť na obr. 2.

V porovnaní s r. 2004 vzrástlo vnímanie nebezpečenstva klimatických zmien v rámci EÚ o 12% a v r. 2007 tak suverénne figuruje na prvom mieste. Problémy znečisťovania (vody, ovzdušia a v dôsledku človekom spôsobených katastrof) si udržali svoju pozíciu na čele vnímaných ohrození. Obava z klimatických zmien sa významne častejšie vyslovuje v prípade respondentov pôvodných 15 krajín EÚ. Napriek tomu, aj v prípade nových členských krajín došlo v porovnaní s r. 2004 k výraznému nárastu pri tejto položke. Príkladom toho sú aj respondenti zo Slovenska. Kým v r. 2004 uviedlo medzi piatimi najzávažnejšími problémami klimatické zmeny iba 38% respondentov (položka figurovala na siedmom mieste v poradí), v r. 2007 tak urobila polovica respondentov a klimatické zmeny sa stali popri prírodných katastrofách najviac uvádzanou obavou. Pociťovaná závažnosť rástla aj v prípade prírodných katastrof, a to o 6% oproti r. 2004. V r. 2004, rovnako ako

v r. 2007, podiel respondentov, ktorí uviedli ako jeden z najzávažnejších problémov práve prírodné katastrofy, bol zo všetkých krajín EÚ najväčší na Slovensku (v r. 2004 to bolo podobne iba v Rakúsku).

Tento vývoj vo verejnej mienke odráža význam problematiky klimatických zmien v rámci medzinárodnej politickej agendy a osobitne aktivít vyvíjaných zo strany EÚ (a následnú rastúcu pozornosť médií). Na opačnom póle závažnosti sa rovnako v tábore starých i nových členských štátov únie nachádzajú položky, ktoré sa vzťahujú na individuálne správanie a voľby (preferované vzorce konzumu a transportu). Je pritom známe a európskymi občanmi akceptované, že pod klimatické zmeny sa do veľkej miery podpisujú práve súčasné spôsoby dopravy a naše konzumné správanie má za následok znečisťovanie jednotlivých zložiek životného prostredia. Položky z konca poradia sú vo vzťahu k najviac preferovaným položkám, ako klimatické zmeny, či znečisťovanie vôd a ovzdušia, ich formulácia odkazuje na lokálne kontexty a lokalizovanú zodpovednosť. To, že respondenti preferujú formulácie očistené od týchto lokálnych kontextov a špecifikovanej zodpovednosti, dobre ilustruje jeden z dôsledkov procesu, v ktorom sa problémy životného prostredia konštruujú a presadzujú ako problémy univerzálne a globálne.

Obr. 3. Predstavy o riešení problémov životného prostredia na Slovensku: 1. stĺpec – úplne súhlasím, 2. stĺpec – skôr súhlasím
Zdroj: EVS, 1991, 1999, 2008

Podpora myšlienky udržateľného rozvoja

Časť z najzaujímavejších zistení z výskumov Eurobarometra vo vzťahu k slovenskej populácii sa týka bloku otázok, ktoré mali preskúmať podporu európskej verejnosti myšlienke a princípom udržateľného rozvoja. Prvá z otázok sa respondentov pýtala, do akej miery na ich kvalitu života vplyvajú:

- ekonomické faktory,
- stav životného prostredia,
- sociálne faktory.

V r. 2007 väčšina Európanov uviedla, že všetky tri faktory majú veľký vplyv na ich kvalitu života. Najväčší vplyv majú ekonomické faktory (pre 84% respondentov), nasledované environmentálnymi (pre 80% respondentov). Všetky tri faktory zvýšili oproti r. 2004 svoju váhu, najviac environmentálne (nárast o 8%). V prípade slovenských respondentov významný vplyv ekonomických faktorov pociťuje 89%, sociálnych faktorov 85% a environmentálnych faktorov 83%. V porovnaní s r. 2004 narástla dôležitosť vplyvu životného prostredia na kvalitu života o 9%, kým vnímanie ostatných faktorov zostalo na rovnakej úrovni.

Prieskum sa snažil preskúmať aj pohľady Európanov na opatrenia, ktorých účelom je ochrana životného prostredia. Respondentom bola daná možnosť vyjadriť

sa, či ich vnímajú skôr ako podnet k inováciám, alebo ako prekážku ekonomickej výkonnosti, a či by ochrana životného prostredia mala mať prednosť pred konkurencieschopnosťou ekonomiky. Vo všetkých krajinách EÚ väčšina opýtaných vnímala environmentálne opatrenia ako motiváciu k inováciám (priemer predstavuje 63%) a ochrane životného prostredia priznala prednosť pred konkurencieschopnosťou ekonomiky (v priemere 64%). Slovensko sa v týchto otázkach zásadne neodklonilo od európskeho priemeru (v oboch prípadoch podporu týmto názorom vyjadrilo okolo 65%).

V r. 2004 podobné postoje testovali inak formulovanou, ale nie zásadne odlišnou otázkou, či by mali politici považovať environmentálne témy za rovnocenné ekonomickým a sociálnym. Za pozornosť stojí zistenie, že v tomto prieskume sa v prvej desiatke krajín najviac podporujúcich zohľadňovanie environmentálnych aspektov pri politickom rozhodovaní umiestnili všetky nové členské štáty únie, až na Lotyšsko (jedinou krajinou zastupujúcou staré členské štáty bolo Grécko). Tento názor podporilo v priemere 85% občanov EÚ a na Slovensku získal podporu 89% respondentov.

V prieskume v r. 2007 bola položená respondentom aj otázka, akým spôsobom by sa mal hodnotiť pokrok v (respondentovej) krajine. Mohli si vybrať z dvoch spôsobov:

- hodnotenie pokroku krajiny založené najmä na ekonomických indikátoroch,
- hodnotenie pokroku krajiny založené rovnocenne na sociálnych, environmentálnych a ekonomických indikátoroch.

Vo všetkých krajinách EÚ respondenti podporujúci komplexné hodnotenie pokroku značne prevážili skupinu respondentov uprednostňujúcich rýdzo ekonomické hodnotenie pokroku. Slovensko sa ocitlo v skupine prvých piatich krajín (spolu s Dánskom, Švédskom, Fínskom a Holandskom), kde bola podpora tomuto názoru viac ako 80% (priemer EÚ predstavoval 67%).

Z uvedených údajov vyplýva, že idea trvalej udržateľnosti sa na Slovensku teší značnej podpore, pričom vplyv stavu životného prostredia na kvalitu života vníma čoraz viac ľudí. Uvedomujeme si, že podpora určitého názoru nemusí viesť k jeho realizácii v praktickom konaní (či už individuálnom, napríklad prostredníctvom zmeny spotrebiteľského správania, alebo kolektívnom, napríklad pri mobilizácii podpory pre sociálnu zmenu). Napriek tomu toto zistenie považujeme za relevantné a do budúcnosti sa môže stať základom získania legitímnej podpory pri presadzovaní vybraných environmentálnych politík. Protirečí tiež často vyslovovanému názoru, že slovenská verejnosť je k otázkam životného prostredia „necitlivá“. Uvedené údaje sú zaujímavé aj vzhľadom na

skutočnosť, že v slovenskej politike značne absentuje environmentálna agenda a koncept trvalej udržateľnosti nezvykne rámcovať politické diskusie o spoločenských problémoch a ich riešeníach.

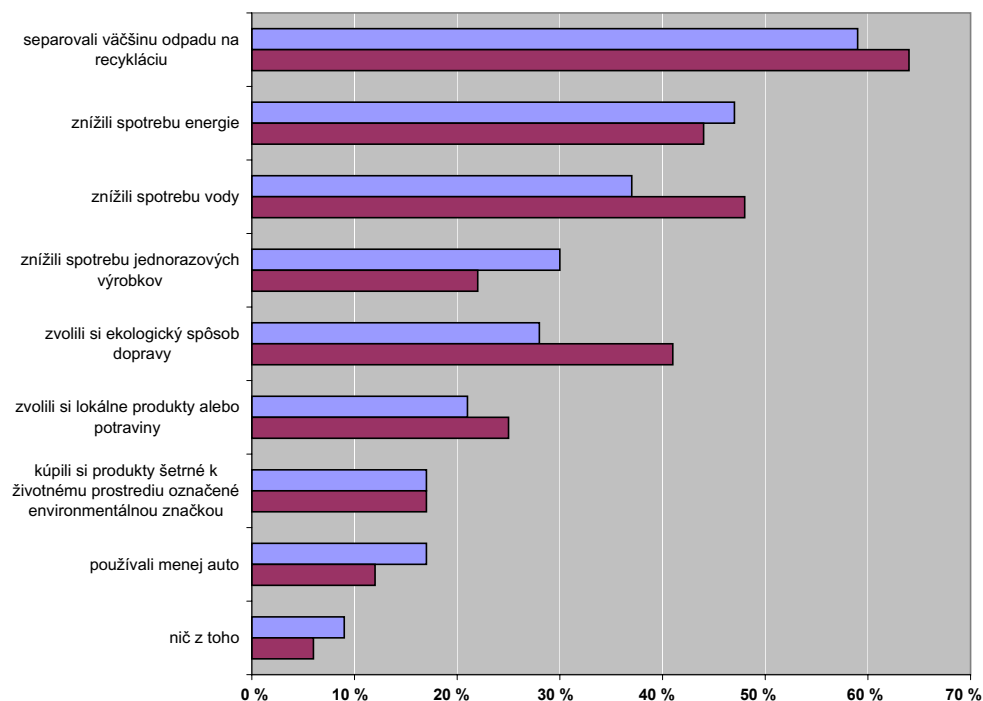
Tieto údaje potvrdzujú, že občania na Slovensku, podobne ako v celej EÚ, prikladajú ochrane životného prostredia veľký význam a uvedomujú si závažnosť environmentálnych problémov, či už pre ich vlastný život, alebo život budúcich generácií.

Zodpovednosť za stav životného prostredia

Z výskumu EVS v r. 1991, 1999 a 2008 vyplýva, že sa postupne znižuje ochota podporiť zlepšenie životného prostredia cieľovými odvodmi časti vlastných príjmov a rastie podpora predstavy, že je to predovšetkým úlohou vlády (obr. 3). Žiaľ, len prvá z otázok bola opakovane položená aj v r. 2008, takže aj možnosť identifikovať vývoj v poslednom desaťročí je obmedzená.

V prípade tejto otázky je už možné presnejšie identifikovať skupiny ľudí, ktorí majú väčšiu ochotu vzdať sa časti svojich príjmov a aj tých, ktorí kladú celospoločenské problémy životného prostredia viac do pozornosti vlády. Kým ochota dať časť svojich príjmov bola na začiatku 90. rokov rozšírená u produktívnej generácie (najmä 45 – 54-roční) a vo všetkých

Obr. 4. Realizované aktivity na ochranu životného prostredia: 1. stĺpec – EÚ; 2. stĺpec – Slovenská republika

Zdroj: Eurobarometer 295/EB68.2/2007

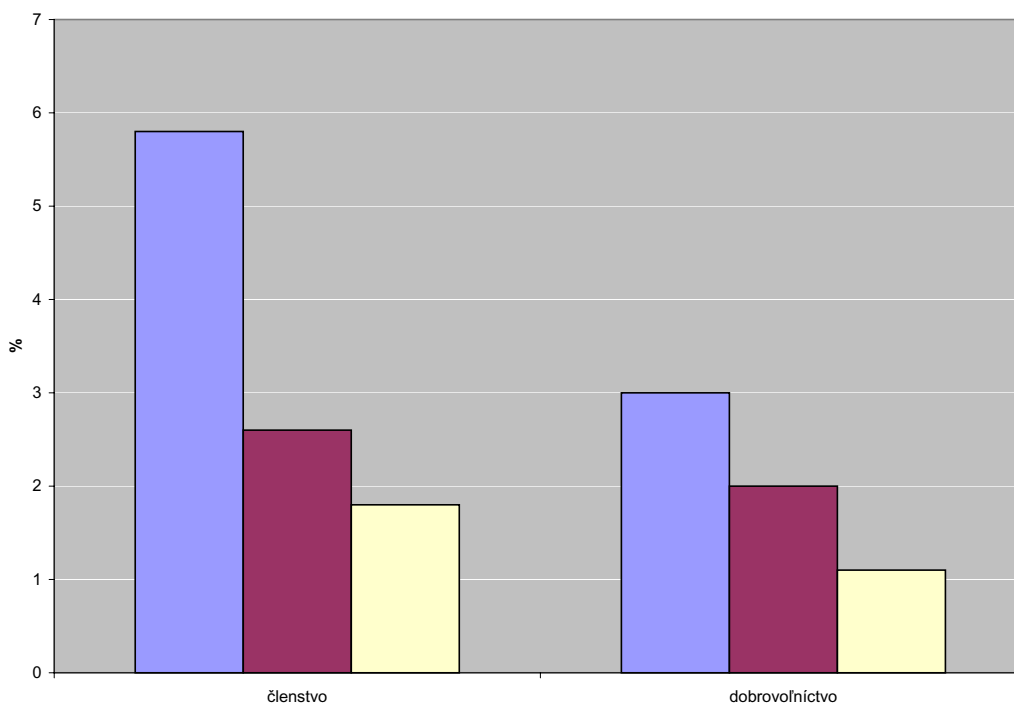
vzdelanostných skupinách, ktoré majú aspoň výučný list, v prostredí miest väčších ako 10 000 obyvateľov, sa postupne zloženie skupiny ochotných menilo. Koncom 90. rokov sa zvýšila podpora takeého názoru, okrem produktívnej generácie medzi najmladšími respondentmi (18 – 24-roční) a oslabil sa medzi ľuďmi s nižším vzdelaním ako stredoškolským s maturitou. V minulom roku sa podpora rozšírila aj v generácii 35 – 44-ročných. Zároveň do r. 2008 nadpriemerne vzrástla podpora v najmenších sídlach do 500 obyvateľov, ale znížila sa v stredne veľkých mestách a ochota pretrváva viac v mestách až nad 50 000 obyvateľov.

Na druhej strane, podpora názoru, že vláda, a nie občan, by mala riešiť ochranu životného prostredia, bol v priebehu celých 90. rokov rozšírenejší u ľudí nad 45 rokov, koncom 90. rokov dokonca až nad 54 rokov, u ľudí so základným vzdelaním a u vyučených bez maturity a v stredne veľkých mestách medzi 50 000 až 100 000 obyvateľmi. Na týchto údajoch je zaujímavé, že spoločenská zodpovednosť za životné prostredie, teda vec spoločného záujmu a rozhodovania prostredníctvom zastupiteľskej vlády, nemala podporu vo vzdelanejšej časti spoločnosti, ktorá jednotlivé neriešiteľné problémy uprednostňovala v 90. rokoch riešiť individuálnejšími spôsobmi. Na otázku (položenú vo výskume ISSP, v r. 2008 na Slovensku), či sú vládne

výdavky na životné prostredie primerané, alebo nie, už odpovede poukazujú na iné hodnotenie úlohy štátu a vlády u najvzdelanejšej skupiny obyvateľov. Až 32,4% respondentov si myslí, že by mali byť vyššie a ďalších 12%, že by mali byť ešte oveľa vyššie, ako sú. Sú to predovšetkým ľudia s vysokoškolským vzdelaním, najmladší (18 – 24-roční) a ľudia z najväčších miest, ktorí považujú za potrebné zvýšiť výdavky vlády na ochranu životného prostredia. Potreba podpory ochrany životného prostredia zo strany vlády je vnímaná verejnosťou na Slovensku ako pomerne dôležitá oblasť.

O niečo inú zodpovednosť (sondujúcu podporu princípu „znečisťovateľ platí“) ponúkajú respondentom otázky položené v spomínanom *Eurobarometri* o životnom prostredí z r. 2007. V súvislosti s pripisovaním zodpovednosti za ochranu životného prostredia sa javí, že Európania inklinujú k chápaniu ochrany životného prostredia, ako ku zodpovednosti priemyslu a korporácií (znečisťovateľov) a jednotlivcov, pričom o niečo väčšiu zodpovednosť pripisujú pôvodcom znečistenia – priemyslu (s výnimkou Holanďanov, Britov, Dánov a Grékov). Respondenti z nových členských krajín o niečo viac kladú zodpovednosť na korporácie. Platí to aj v prípade Slovenska, stále však v úlohu jednotlivca verí až 84% respondentov. Je zaujímavé, kde vidia respondenti priestor na osobnú aktivitu. V prieskume bolo respondentom predložených deväť

Obr. 5. Angažovanie sa v ekologických organizáciách: 1. stĺpec – EVS 1991; 2. stĺpec – EVS 1999; 3. stĺpec – EVS 2008

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008

aktivít a zistovalo sa, ktoré z nich respondent vykonal za posledný mesiac (obr. 4).

V 19 krajinách bolo najčastejšie uvádzanou aktivitou triedenie komunálneho odpadu. Slovensko nie je výnimkou. Nasledujú úspora vody a spotreby energie. Autori správy považujú tieto aktivity za „pasívne“, keďže separácia odpadu je vo väčšine krajín zabehnutou prácou a za šetrením energie a vody sa skrýva ekonomická (a nie čisto ekologická) motivácia. S istým sklamaním konštatujú, že „aktívnejšie“ aktivity (obmedzenie jazdy autom, či kúpa produktov šetrných k životnému prostrediu) zostávajú v úzadí. Túto skepsu môžeme nahradiť poučením, že súčasná environmentálna politika by už nemala za hlavný nástroj sociálnej zmeny vo vzťahu k životnému prostrediu považovať len šírenie nových informácií v populácii bez zohľadnenia každodenného praktického života ľudí. Viacerí sociológovia (napr. Macnaghten, Urry, 1999) sa domnievajú, že environmentálne plánovanie a regulácie zamerané na posilnenie zodpovedného environmentálneho občianstva by mohli lepšie fungovať pri zohľadnení každodenného života a rozvíjaním „zelenej“ (environmentálnej) architektúry.

Všeobecný pokles angažovanosti

Okrem vlastnej domácnosti a spotreby poskytujú dôležitý priestor na aktivity v prospech ochrany životného prostredia občianske združenia a iniciatívy. V súvislosti s občianskym aktivizmom je zásadná otázka, či sa respondenti aktívne ako členovia, prípadne ako dobrovoľníci zapájajú do činnosti a aktivít rôznych, aj environmentálnych organizácií. Celkovo výskumy EVS dokumentujú vysokú mieru postupujúcej deangažovanosti vo všetkých typoch dobrovoľníckych združení za posledných 20 rokov. Tento trend sa netýka len poklesu členstva, ale aj ochoty ľudí pre tieto organizácie dobrovoľne pracovať. Opakované výskumy EVS potvrdzujú, že spomedzi rôznych združení práve environmentálne organizácie patria na Slovensku k tým, v ktorých sa ľudia najmenej angažujú (obr. 5).

Trendom po r. 1990 je postupný pokles členov i dobrovoľníctva v týchto organizáciách. Zo štatistického hľadiska ide o také malé početnosti, že z nich nemožno vyvodzovať podrobnejšie závery o tom, aký typ ľudí sa v nich angažuje. Napriek tomu môžeme povedať, že medzi angažovanými mierne prevažujú muži, ľudia s vysokoškolským vzdelaním alebo aspoň s maturitou a ľudia bývajúcí v mestách nad 10 000 obyvateľov. V priebehu posledných 20 rokov zostarla generácia tých najaktívnejších. Kým v r. 1991 bola najaktívnejšia generácia vo veku 25 – 44 rokov, prípadne ľudia tesne pred dôchodkom, o 8 rokov neskôr došlo k nástupu novej a mladšej generácie. V r. 2008 už boli najangažovanejší ľudia vo veku 35 – 44 rokov a ľudia v dôchodkovom veku nad 65 rokov.

Miera informovanosti a dôvera v informačné zdroje

Z informácií, ktoré nám v oblasti životného prostredia a environmentálnej politiky európske prieskumy verejnej mienky sprostredkujú, považujeme za dôležité ešte spomenúť opakované deklarovanie nedostatku informácií zo strany slovenských respondentov. Týka sa to subjektívneho pocitu nedostatočnej informovanosti vo veciach životného prostredia všeobecne, vo vzťahu k problematike biodiverzity (kde sa nachádzame hlboko pod európskym priemerom), a taktiež vo vzťahu k problematike klimatických zmien.

S informovanosťou súvisí aj otázka zdrojov informácií a ich dôveryhodnosti. Ukazuje sa, že najčastejšie využívané zdroje informácií (médiá) nepatria k najdôveryhodnejším. Zdá sa, že najmä environmentálne mimovládne organizácie sa na Slovensku tešia značnej dôvere. V prieskume zameranom na životné prostredie boli tieto organizácie v r. 2004 aj v r. 2007 uvádzané respondentmi najčastejšie ako najdôveryhodnejší zdroj informácií (nad európskym priemerom). V r. 2004 ich takto označilo až 52 % respondentov (na druhom mieste sa s podielom 29 % respondentov nachádzali vedci spoločne s médiami). V r. 2007 síce dôvera vkladaná do environmentálnych združení mierne poklesla v prospech vedcov, ale stále bola najväčšia (48 % respondentov uviedlo environmentálne združenia, 34 % vedcov). Dokonca v prieskume z r. 2004, keď bola medzi položkami preferovaných opatrení v environmentálnej politike popri legislatívnych nástrojoch aj možnosť posilniť úlohu environmentálnych mimovládnych organizácií pri rozhodovaní o životnom prostredí, bol podiel respondentov, ktorí podporili túto možnosť najvyšší práve v slovenskom súbore. Najdôveryhodnejším zdrojom pre slovenských respondentov sú environmentálne organizácie aj v prípade informácií o rádioaktívnom odpade. Vo vzťahu k nízkemu členstvu a trendu znižovania angažovanosti v týchto organizáciách tak môžeme vyvodiť záver, že v pozadí neochoty podieľať sa na ich práci, rozhodne nie je nízka dôveryhodnosť týchto organizácií či pochybnosti o ich expertnom poznaní.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 2/7038/27.

Literatúra

- Beck, U.: Riziková spoločnosť. Na cestě k jiné moderně. Praha : SLON, 2004. s.
Macnaghten, P., Urry, J.: Contested Natures. London : SAGE Publications, 1999,

Mgr. Jana Klocoková, Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, jana.klocokova@savba.sk
Mgr. Miroslav Tížik, PhD., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, miroslav.tizik@savba.uniba.sk